

Recenzenti:
Prof. dr. sc. Josip Grbac
Prof. dr. sc. Vlado Puljiz
Prof. dr. sc. Inga Tomić-Koludrović
Prof. dr. sc. Rafko Valenčič

Lektura i korektura:
Milica Mikecin

Grafičko uređenje:
Tomislav Alajbeg

Vrednote u Hrvatskoj i u Europi

Komparativna analiza

U R E D I L I

*Josip Baloban
Krunoslav Nikodem
Siniša Zrinščak*

Izdaju: Kršćanska sadašnjost d.o.o., Zagreb, Marulićev trg 14
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Vlaška 38
Za nakladnike: Stjepan Brebrić
Tonči Matulić
Tisak: Grafički zavod Hrvatske d.o.o., Zagreb
Naklada: 1000
ISBN 978-953-11-0894-2

Tiskano u prosincu 2014.
CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 897750.

KRŠĆANSKA SADAŠNJOST
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAGREB, 2014.

EVS projekt 2008. godine Hrvatska, uz Bugarsku i Srbiju, ima najniže povjerenje u ključne demokratske institucije.

Na kraju, ponajprije zahvaljujemo Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, koje je svojom financijskom potporom od početka do danas pratilo Projekt EVS – 2008, a dijelom sudjeluje i u tiskanju ove knjige. Jednako tako zahvaljujemo i donatorima: Privrednoj banki Zagreb i HT-Hrvatskim telekomunikacijama, koji svojim donacijama omogućuju da se i s financijske strane ovaj Projekt uspješno dovede do kraja. Zahvaljujemo i recenzentima, koji su svojim kritičkim primjedbama i sugestijama doprinijeli kvaliteti tekstova. Na osobit način zahvaljujemo izdavačima, Kršćanskoj sadašnjosti kao i Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, unutar kojeg je nastao i razvio se hrvatski Projekt EVS. Svim ljudima navedenih ustanova velika i iskrena hvala.

U R E D N I C I

Josip Balaban
Krunoslav Nikodem
Siniša Zrinščak

L I T E R A T U R A

- Balaban, J. (ur.) (2000). Europsko istraživanje vrednota – EVS 1999. Podatci za Republiku Hrvatsku. Djelomično izvješće. *Bogoslovna smotra*, 70(2).
- Balaban, J. (ur.) (2005). *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Balaban, J. (Ed.) (2005). *In search of Identity. A comparative Study of Values: Croatia and Europe*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Balaban, J. (ur.) (2010). Europsko istraživanje vrednota – EVS – 2008. Podatci za Hrvatsku. Djelomično izvješće. *Bogoslovna smotra*, 80(2).
- Constitutio Pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu »Gaudium et spes«. Drugi vatikanski koncil, *Dokument* (2008), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, VII. izdanje popravljeno i dopunjeno.
- Halman, L. (2001). *The European Values Study. A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys*, EVS, WORC. Tilburg: Tilburg University.
- Halman, L., Sieben, I. & Van Zundert, M. (Eds.) (2012). *Atlas of European Values. Trends and Traditions on the turn of the Century*. Leiden: Koninklijke Brill.
- Hillman, K. (1989). *Wertwandel. Zur Frage soziokultureller Voraussetzungen alternativer Lebensformen*. Darmstadt, 2. bibliographische ergänzte Auflage.
- Hobsbawm, E. (2009). *Doba ekstrema. Kratko dvadeseto stoljeće 1914.–1991*. Zagreb: Zagrebačka naklada.
- Hrvatske vrijednosti u tranziciji: Europska studija vrednota 1999.–2008. (2010). *Društvena istraživanja*, 19, 1–2 (105–106).
- Šagi-Bunić, T. J. (1969). *Ali drugog puta nema*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Van Deth, J. W. & Scarbrough, E. (Eds.) (1995). *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.

Gordan Črpić ■ Siniša Zrinščak

RELIGIJA, DRUŠTVO, POLITIKA: KOMPARATIVNA PERSPEKTIVA

UVOD

O religiji je, odnosno društveno-religijskim procesima u Hrvatskoj u protekla dva desetljeća, provedeno više istraživanja te je objavljen zamjetan broj tekstova. Slično je i s nizom drugih zemalja srednje i istočne Europe s kojima Hrvatska dijeli neke povijesne specifičnosti, a koji čine relevantan okvir razumijevanja društvene uloge religije u suvremenosti. To se ponajprije odnosi na iskustvo komunizma te vrlo proturječne i višeslojne postkomunističke tranzicije. Premda se, temeljem niza objavljenih tekstova, može ustvrditi da je religijsko-društvena scena Hrvatske, barem iz perspektive društvenih znanosti, poprilično poznata, niz je pitanja koja i dalje ostaju otvorena. Jedno od ključnih pitanja jest kako predvidjeti buduće trendove s obzirom na dijelom kontradiktorne trendove koji su registrirani u Hrvatskoj. Naime, moguće je, iako uz stanovitu dozu generalizacije, tvrditi da je u tekstovima većine hrvatskih autora koncept revitalizacije religije u postkomunističkom razdoblju prihvaćen kao opći okvir interpretacije uloge religije (Cifrić, 2000.; Črpić i Zrinščak, 2005., 2010.; Marinović Jerolimov, 1999., 2000., 2001.; Nikodem i Zrinščak, 2012.; Sekulić, 2011.; Vrcan, 2001.; Zrinščak, 1999., 2007. itd.). On se temelji na dvama ključnim argumentima. Prvi se odnosi na činjenicu povratka religije na javnu društvenu scenu u postkomunizmu, novoga razvoja odnosa religije i politike, odnosno izgradnje novog sustava crkveno-državnih

odnosa. Drugi se argument temelji, najprije, na uočenom porastu religioznosti u 1990-ima (iako registriran već, na empirijskoj razini, u drugoj polovici 1980-ih), a potom na stabilizaciji religijske situacije, tj. činjenici da se u 2000-ima i 2010-ima (još) ne uočavaju neke velike promjene u religijskoj strukturi Hrvatske od one kakva je zabilježena u 1990-ima.

Ipak, isti radovi govore da revitalizacija nije, niti može biti, jedini okvir istraživanja religije u Hrvatskoj. Naime, činjenica povratka religije na javnu scenu jest, unutar javnog diskursa, predmet rasprava i osporavanja u nizu vidova, od rasprava o vjeronauku u javnim školama, pitanja prava većih i manjih vjerskih zajednica, (primjerenog) odnosa religije i politike te države i vjerskih zajednica i sl. Na individualnoj razini, visoka razina stabilne religioznosti ne znači i visoku razinu religioznosti u svim njezinim vidovima podjednako kod svih građana, niti automatski implicira jednoznačan utjecaj religije na stavove i ponašanja ljudi. Nije riječ o tome da utjecaja nema, ali on je vrlo diferenciran te u nekim područjima ovisi o razini religioznosti, dok u nekim područjima stavova i ponašanja taj utjecaj nije moguće identificirati. Istraživanja su time, zapravo, pokazala važnost primjene sociološkoga multidimenzionalnog pristupa religiji, gdje se religija istražuje temeljem niza pojedinačnih dimenzija (pripadanje, vjerovanje, praksa, znanje, posljedice, javna uloga religije i sl.), pri čemu su dimenzije samo dijelom i na različite načine međusobno korelirane (Marinović Jerolimov, 1995.; Zrinščak, 2008.). Upravo je specifičnost odnosa među pojedinim dimenzijama ono po čemu se zemlje (ili skupine zemalja) razlikuju, a što predstavlja izazov interpretacije.

U Hrvatskoj je istraživani i odnos religije i drugih društvenih pojava, pogotovo u području spola, braka, obitelji, morala, ponašanja mladih i sl. (Anić, 2011.; J. Baloban i Črpić, 2005.; Črpić, Biščan i Aračić, 2005.; S. Baloban i Črpić, 2005.; Nikodem, Aračić i Džinić, 2010.; Nikodem, 2010., 2012.; Marinović Jerolimov, 2002. itd.). Uz rasprave o vidovima novoga crkveno-državnog uređenja, zanimljivo, nešto je manje radova o odnosu religije i politike ili čak religije i rata a to je, između ostalog, bila tema i niza stranih autora, kako za područje Hrvatske, tako i za cijelo područje bivše Jugoslavije (Jukić, 1994., 1999.; Mojzes, 1994.; Markešić, 2008.; Velikonja, 2003.; Pace, 2009.; Perica, 2000.; Sells, 2003.; Vrcan, 1994., 2001.; Zrinščak, 2002.; 2007., 2013. itd.).

Konačno, nešto je manje radova koji Hrvatsku analiziraju iz komparativne perspektive, a osobito zemalja koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije (Zrinščak, 2006.; Ančić i Zrinščak, 2012.). Komparacija sa zemljama bivše Jugoslavije može biti posebno zanimljiva kako iz perspektive, uza sve razlike, bliskosti povijesnih

dogadjanja ponajprije u 20. stoljeću, tako i iz perspektive turbulentnih društvenih procesa uzrokovanih padom komunizma i raspadom Jugoslavije, a u kojima je religija nesumnjivo bila jedan od važnih društvenih aktera. Generiraju li, i u kojem opsegu, te sličnosti i slične revitalizacijske procese te slične dileme javne uloge religije, kao i sličnosti u (ne)konzistentnoj ulozi religioznosti na individualnoj razini?

Ova kratka skica sociologijskog pristupa religiji u Hrvatskoj ujedno je i tematska skica ovog poglavlja. Ono ponajprije želi odgovoriti na pitanje sličnosti i razlika u religioznosti Hrvatske i drugih zemalja sličnoga povijesno-kulturnog naslijeđa te posebice analizirati utjecaj religije na pojedina pitanja u području političkih stavova. Ono je podijeljeno u pet podpoglavlja. Nakon ovog uvoda slijedi dio u kojemu našu analizu smještamo u kontekst dosadašnjih analiza religioznosti u Hrvatskoj. U metodološko-hipotetičkom okviru objašnjavamo izbor zemalja, metodologiju te polazne hipoteze. Dva sljedeća podpoglavlja su ključni dijelovi rada. U prvome dajemo pregled religioznosti i pokušavamo razlučiti izabrane zemlje po stupnju religioznosti, a u drugome analiziramo povezanost politike i religioznosti na odabranom prediktorskom sklopu religioznosti i kriterijima iz seta stavova prema politici. Na kraju slijedi kratak zaključak.

RELIGIJA U HRVATSKOJ: DRUŠTVENO-TEORIJSKI KONTEKST

Ovo se poglavlje nastavlja na naša dva rada, a napisana temeljem dvaju valova Europskog istraživanja vrijednosti, 1999. i 2008. godine (Črpić i Zrinščak, 2005., 2010.). Temeljem komparativne analize rezultata u oba vala, zaključili smo (Črpić i Zrinščak, 2010.:21–22):

1. kako se Hrvatsku može opisati sintagmom »dinamičnost u stabilnosti«, koja detektira neke promjene unutar religioznosti, ali koje (još) ne remete opću sliku visoke razine religioznosti i konfesionalne identifikacije te stabilnosti takve slike;
2. visoka razina religioznosti jest nekonzistentna, odnosno nije jednaka u nizu dimenzija, premda se događa jasnija profilacija populacije na vjerničku i nevjerničku;
3. javna se uloga Crkve vidi u činjenici da Crkva pruža najširi simboličko-identifikacijski okvir ali se, istodobno, zapaža da nereligioznost nije marginalna pojava te da je pad povjerenja u Crkvu indikativan;

4. promijenjen je, u odnosu na 1999. godinu, sociodemografski profil vjernika jer se povećao udio mladih i smanjio udio starijih u vjerničkoj populaciji, smanjio se udio žena i povećao udio muškaraca, dok se kod nekih indikatora religioznosti smanjio udio slabije obrazovanih.

Ovdje nas posebno zanima je li takva religijska slika Hrvatske specifična ili je riječ o obrascu koji je moguće pronaći u nizu drugih zemalja, pogotovo onih s kojima Hrvatska dijeli povijesno-društvene specifičnosti (zemlje bivše Jugoslavije, druge postkomunističke zemlje), ali i zemljama sličnoga kulturološko-religijskog kruga (Italija i Austrija, primjerice). To je osobito zanimljivo stoga što se, neovisno o tome što revitalizacija predstavlja opći okvir interpretacije religije u postkomunizmu, dosta raspravlja i o ograničenjima takva okvira i to u dva moguća kruga. Prvi se odnosi na činjenicu da se među postkomunističkim zemljama nalaze i one s vrlo niskim stopama konfesionalne i religijske identifikacije, kao što to pokazuju primjeri Češke Republike, Estonije ili bivše Istočne Njemačke. Razlozi su mnogobrojni, ali se ponajprije nalaze u povijesnim uzrocima u duljem razdoblju, ali i načinu na koji je komunizam uspio proizvesti učinkovitu, represivnu i rapidnu sekularizaciju (Wohlrab-Sahr, 2011.). Drugi se odnosi na pokazatelje koji govore o učincima postkomunističke modernizacije, a koji rezultiraju i postupnom sekularizacijom. Nije riječ o neupitnom sekularizacijskom procesu, ali jest o kontekstualnoj ili diferenciranoj sekularizaciji (Müller, 2009.; Pickel, 2009., 2011.; Pickel, Pollack & Müller, 2012.). Ipak, uočavaju se i tzv. iznimke, u koje se često ubraja i Hrvatska, a u kojima se visoka religioznost, sukladno Bruceovu konceptu *kulturne obrane* (2002.) ili možda Vrcanovu (a koji se naslanjao na autore kao što su P. Michel ili R. Robertson) konceptu *religizacije politike* i *politizacije religije* (1999.; 2001.), tumači specifičnim odnosom religije i politike. Dakle, kontekstualna ili diferencirana sekularizacija objašnjava perzistentnu visoku religioznost te snažan utjecaj religije na državu i društvo unutar iznimnih društvenih okolnosti (npr. raspad Jugoslavije, rat, duga politička nestabilnost). Ako je to tako za Hrvatsku, onda bi trebalo biti i za druge bivše jugoslavenske zemlje. Takvom se premisom koriste već spomenuti strani autori koji govore o odnosu religije i politike na prostoru bivše Jugoslavije, ali i (u svijetu dosta utjecajni) autori koji u dominantnoj politološko-historiografskoj matrici interpretiraju religiju na prostoru bivše Jugoslavije ili jugoistočne Europe (npr. Ramet, 1998., 2014.).

Naša interpretacija, smatramo, vodi nešto drukčijem smjeru analize. Naime, već je nekoliko puta naglašeno da religija, barem u Hrvatskoj, pruža opći simbo-

ličko-identifikacijski okvir, ali da se iz toga ne mogu izvoditi zaključci o neupitnoj javnoj ulozi religije, niti sveopćoj religioznosti. Religioznost je proširena, ali jest diferencirana. Nereligijska orijentacija nije marginalna. Hrvatska je primjer zemlje (i to ne znači da je riječ o jedinstvenom primjeru!) koegzistencije stabilne visoke razine institucionalne religioznosti te kontinuirane nazočnosti individualizirane, osobno oblikovane religioznosti (Nikodem i Zrinščak, 2012.). Institucionalna se religioznost održava, a na nju najviše utjecaja imaju religijska socijalizacija i osjećaj nacionalnog ponosa. Istodobno, više od trećine stanovništva smatra da je slobodno kombinirati učenja različitih religijskih tradicija, petina stanovništva vjeruje u astrologiju / horoskope i smatra da amajlice, kristali i sl. mogu biti od pomoći, trećina definira sebe »religijskim osobama na svoj osoban način« te da »imaju svoj osoban način povezivanja s božanskim bez crkava i religijskih bogoslužja« (Nikodem i Zrinščak, 2012.:223). Tome valja dodati i već spomenuti pad povjerenja u Crkvu te rasprave o javnoj ulozi religije, a što baca određeno svjetlo na razmjere i specifično shvaćanje institucionalne religioznosti. Svakako je indikativan stav da se iz perspektive visoke razine religioznosti u Hrvatskoj ne može tumačiti veza religije i politike. Analiza je već pokazala da, prije svega, treba razlikovati, u smislu prihvaćanja ili ne-prihvaćanja, socijalnu od političke uloge Crkve (Ančić i Zrinščak, 2012.). Javna uloga Crkve nije jednoznačna, a prije svega zato što je građani diferencirano promatraju. Prihvaćanje javne, a osobito socijalne uloge, ne znači i prihvaćanje političke uloge Crkve, a upravo je Hrvatska zemlja u kojoj postoji naglašena razlika između relativno visoke razine religioznosti i vrlo snažnog odbacivanja političke uloge Crkve (Ančić i Zrinščak, 2012.). Slično, premda je političko-društvena funkcija religije nedvosmislena u procesima društvene transformacije, npr. u Bosni i Hercegovini, pogrešno je cjelinu društvenih procesa, pa i onih povezanih s poteškoćama nacionalno-društvene dezintegracije / integracije, svoditi na religijske uzroke (Zrinščak, 2013.).

O dilemama revitalizacijsko-sekularizacijskih trendova vode se rasprave i u drugim zemljama bivše Jugoslavije (npr. Gavrilović, 2009.; Đorđević, 2013.). Dok se, s jedne strane, revitalizacija gleda gotovo isključivo kao društveno proizvedena, odnosno vidljiva samo u porastu tradicionalne religioznosti, a ne i vjerovanja (Djordjević, 2009.), s druge se strane uočavaju kako promjene u tradicionalnoj religioznosti, tako i (doduše ograničene) promjene u individualnoj religioznosti, te se revitalizacija smatra i mitom i stvarnošću u isto vrijeme (Blagojević, 2009.a, b, 2011., 2013.). Proces u posljednjih dvadeset i pet godina (tj. od kraja 80-ih godina 20. stoljeća) utjecali su na dinamiku religijsko-društvenog života i svakako je pogreš-

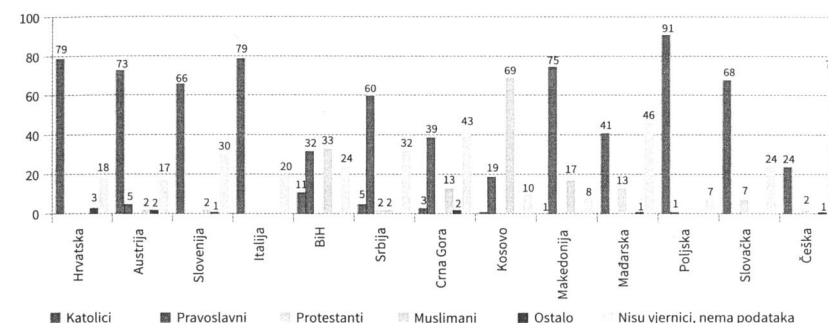
no jednostavno ih svoditi na jedan vjernički obrazac ili iz normativne perspektive, odnosno iz perspektive argumenta nekonzistentnosti »nove« religioznosti, posve odbacivati različitost i kompleksnost religijskog života. Pitanje tko su to »novi« ili, kako je već bilo izrečeno, »anonimni« vjernici, ostaje još uvijek neodgovorenim u sociološkom diskursu (Zrinščak, 2006.).

METODOLOŠKO-HIPOTETIČKI OKVIR

U ovome poglavlju analiziramo religioznost u trinaest ciljano odabranih zemalja. Uz Hrvatsku, to su zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije: Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija i Kosovo. Osim toga, analiziramo i zemlje srednje Europe s kojima dijelimo neke povijesne sličnosti (zemlje bivše Austro-Ugarske) te za veći dio njih sličnosti iznjedrene postkomunističkim društvenim procesima: Austrija, Mađarska, Češka i Slovačka. Konačno, tom smo broju zemalja priključili još dvije zemlje, a koje su po nizu religijsko-društvenih karakteristika, a posebice ulozi Katoličke crkve, slične Hrvatskoj: Italija i Poljska.

Premda je odabir zemalja opravdan nizom povijesnih i aktualnih sličnosti, valja biti svjestan i niza razlika i njih imati na umu prilikom interpretacije podataka. Prije svega, riječ je o zemljama vrlo različite razine religioznosti (o čemu više u nastavku rada), a ta je razina jedan od čimbenika prilikom analize odnosa religije i nekih drugih društvenih pojava, odnosno stavova. Zatim, riječ je o zemljama različite konfesionalne tradicije (Grafikon 1). Hrvatska, Italija, Austrija i Poljska dominantno su katoličke zemlje jer je udio osoba koje su se identificirale kao pripadnici Katoličke crkve veći od 70 posto. Premda je riječ o nešto nižem postotku, udio katolika je veći od 60 posto ukupno izjašnjenih i u Sloveniji i Slovačkoj te i njih ubrajamo u krug dominantno katoličkih zemalja. Makedonija s preko 70 posto i Srbija s 60 posto pravoslavnih dominantno su pravoslavne zemlje. Kosovo je dominantno islamska zemlja s gotovo 70 posto muslimana. Bosna i Hercegovina je miješana zemlja jer je udio muslimana i pravoslavnih viši od 30 posto, a katolika viši od 10 posto. Preostale zemlje – Mađarska, Češka i Crna Gora – također se mogu ubrojiti u miješane zemlje, s tim da je u Mađarskoj konfesija s najvišim udjelom katolička (41 posto), u Crnoj Gori pravoslavna (39 posto), a u Češkoj je najviše osoba koje se ne identificiraju kao pripadnici ni jedne konfesije (čak 71 posto).

Grafikon 1. Konfesionalna identifikacija u trinaest zemalja

S obzirom na različitost analiziranih zemalja, a što smatramo prednošću u komparativnom pogledu, ovdje nećemo formulirati neku određenu hipotezu jer bi to zahtijevalo detaljniji teorijsko kulturološki opis svake od navedenih zemalja. Stoga se zadržavamo na deskriptivnom opisu religioznosti kako bismo dobili opću sliku stanja religioznosti u promatranim zemljama, ali i uočili bitne razlike među njima. U drugom se dijelu rada više fokusiramo na odnos religije i određenih političkih stavova. I ovdje postoje poteškoće formuliranja hipoteza. U dosadašnjim je sociološkim raspravama pokazano da postoji veza religije i politike (npr. nacionalnog ponosa i više razine institucionalne religioznosti), ali i da viša razina religioznosti ne može objasniti sve aspekte djelovanja Crkve, kao ni sve aspekte političko-društvene dinamike. Također, u zemljama visoke razine konfesionalne ili religijske identifikacije nije moguće uvijek utvrditi, upravo zbog te rasprostranjenosti, korelaciju između religije i nekih (političkih) stavova koji također imaju visoki stupanj prihvaćenosti. Neki, naime, stavovi možda imaju religiozni korijen, ali su postali kulturna, civilizacijska stečevina, pa bi ih se moglo promatrati u Ciprijanijevu smislu difuzne religioznosti (1988.), ili su procesima funkcionalne diferencijacije posve odvojeni od religijskog utjecaja. Istodobno, taj je utjecaj, a kako sugerira literatura, više moguće očekivati u zemljama koje su doživjele visoku razinu porasta religioznosti u 1900-ima i 2000-ima, iako taj porast ne mora značiti posvemašnju konfesionalnu i religijsku identifikaciju. Premda mi ovdje ne razmatramo dinamiku religioznosti u vremenskoj dimenziji, upravo su brojni radovi identificirali revitalizaciju u većini bivših država nastalih raspadom bivše Jugoslavije, te religiju (Crkvu/Crkve) kao bitnog aktera društvenih procesa. Otuda:

H1 – Nema jednoznačnog odnosa utjecaja religioznosti na političko djelovanje, tj. u tome nema bitne razlike između zemalja više i niže razine religioznosti.

H2 – Zemlje zahvaćene ratom / turbulentnim društvenim procesima imat će višu razinu utjecaja religioznosti na političko djelovanje od ostalih zemalja.

Metodologija

Poglavlje se temelji na podacima Europskog istraživanja vrijednosti (*European Values Study*) provedenoga 2008. godine na reprezentativnim uzorcima građana četrdeset i sedam europskih zemalja. Za Hrvatsku je uzorak iznosio 1498 ispitanika, punoljetnih građana Republike Hrvatske. Prikaz religioznosti u trinaest zemalja koji slijedi temelji se na standardnim sociološkim dimenzijama i indikatorima: pripadanje (pripadnost vjerskoj zajednici), praksa (pohađanje vjerskih obreda te pohađanje vjerskih obreda u dobi od dvanaest godina), vjerovanje (vjerovanje u Boga), religioznost u užem smislu riječi ili osobna religioznost (molitva izvan vjerskih obreda i važnost vjere u svakodnevnom životu pojedinca), javna uloga religije (povjerenje u Crkvu). Ovdje svakako nije riječ o svim mogućim indikatorima, ali oni zajedno mogu pružiti relevantnu sliku o religioznosti u pojedinoj zemlji.

Kako bi razlike među pojedinim zemljama bile što zornije prikazane koristili smo »hi-kvadrat« test. U prikazu tablica naznačili smo podgrupe koje se statistički značajno međusobno razlikuju. Ako nema statistički značajne razlike između pojedinih promatranih obilježja, onda se ona nalaze u istoj podgrupi. Dakle, ukoliko ispituje konfesionalnu pripadnost po državama, onda se države koje se statički značajno razlikuju po pitanju konfesionalne pripadnosti nalaze u različitim podgrupama, a ukoliko njihove razlike nisu statistički značajne, onda se nalaze unutar jedne podgrupe. U drugom dijelu radili smo regresijsku analizu gdje su nam prediktorski sklop činili pojedini indikator religioznosti, a kriterijske su nam varijable bile stavovi o pojedinim pitanjima političkog života.

RELIGIJSKA SLIKA TRINAEST ZEMALJA

Pripadnost vjerskoj zajednici

Tablica 1. Pripadnost vjerskoj zajednici po podgrupama

Podgrupa	Pripadnost vjerskoj zajednici	%
1	Poljska	94,3
	Makedonija	93,0
	Kosovo	91,1
2	Hrvatska	82,7
	Austrija	82,7
	Italija	80,2
3	Bosna i Hercegovina	76,7
	Slovačka	76,3
4	Slovenija	70,6
	Srbija	68,9
5	Crna Gora	58,0
	Mađarska	54,5
6	Češka	28,2

Pripadnost vjerskoj zajednici najčešća je mjera religioznosti, mjera koja daje prvi, generalizirajući i površan uvid u situaciju religioznosti u pojedinoj zemlji, ali i mjera koja ima vrijednost ukazivanja na (ne)potrebu religijske identifikacije u pojedinoj zemlji. Rezultati prikazani u Tablici 1 pokazuju svu različitost ovdje obrađivanih zemalja. Promatrane nam zemlje, prema pripadnosti religijskoj zajednici, čine šest zasebnih cjelina. Najviša razina pripadnosti zabilježena je u Poljskoj, Makedoniji i Kosovu (iznad 90 posto). Ovdje valja zabilježiti da je riječ o zemljama različitog povijesnog iskustva i različite konfesionalne tradicije. Na suprotnom su polu Crna Gora i Mađarska, gdje je pripadnost na razini od oko 55 posto – 58 posto. Češka, s izuzetno niskom razinom pripadnosti, ne samo među promatranim zemljama nego uopće i među svim europskim zemljama, čini zasebnu kategoriju zemlje dominantno nereligiozne orijentacije. Hrvatska, s razinom pripadnosti od 82,7 posto, čini zasebnu kategoriju s Austrijom i Italijom, također tradicionalno katoličkim zemljama. Kod Hrvatske, a možda je tako slučaj i u nekim drugim zemljama, postotak onih koji su u ovom istraživanju izjavili da su pripadnici vjer-

ske zajednice jest niži od udjela onih koji su to isto izjavili prilikom popisa stanovništva 2011. godine (Državni zavod za statistiku, 2012.), jer tada je bilo više od 90 posto konfesionalno izjašnjenih (86,28 posto katolika, 4,44 posto pravoslavnih, 1,47 posto muslimana, 0,34 posto protestanata itd.). Naravno, riječ je o različitim izvorima podataka, različitim kontekstima izjašnjavanja, ali možda i činjenici da se u istraživanjima u Hrvatskoj pripadnici manjina nešto manje izjašnjavaju kao takvi (Črpić i Zrinščak, 2005.:57–58), a utjecaj može imati i način formulacije / percepcije pojedinog pitanja (Ančić, 2011.). Dvije posebne podgrupe čine Bosna i Hercegovina i Slovačka te Slovenija i Srbija, ali u svim četirima zemljama riječ je o udjelu konfesionalno izjašnjenih od oko 70–77 posto.

Vjerska praksa

Druga bitna dimenzija religioznosti koja se nalazi u gotovo svim standardnim istraživanjima religioznosti odnosi se na vjersku praksu. Ona se najlakše mjeri kroz pohađanje vjerskih obreda. U tu svrhu koriste se razne skale. Mi smo u našem istraživanju imali skalu od sedam stupnjeva koja ide u rasponu od »nikada« pa do »svaki dan«. Kako bi dobili sliku redovitije vjerske prakse, ovdje prikazujemo udio ispitanika u pojedinim zemljama koji pohodi vjerske obrede najmanje jednom mjesečno ili češće, kako danas, tj. u vrijeme provođenja istraživanja (Tablica 2), tako i u dobi kada su ispitanici imali dvanaest godina (Tablica 3).

Tablica 2. Pohađanje vjerskih obreda po podgrupama

Podgrupa	Pohađanje vjerskih slavlja	Mjesečno i češće (%)
1	Poljska	71,6
2	Italija	50,0
	Kosovo	49,8
3	Bosna i Hercegovina	45,2
	Slovačka	44,2
4	Hrvatska	41,0
5	Austrija	29,0
6	Slovenija	25,4
	Makedonija	25,0
7	Srbija	21,0

Podgrupa	Pohađanje vjerskih slavlja	Mjesečno i češće (%)
8	Mađarska	15,4
	Crna Gora	14,5
9	Češka	12,5

Tablica 3. Pohađanje vjerskih obreda u dobi od dvanaest godina po podgrupama

Podgrupa	Pohađanje vjerskih obreda (12g)	Mjesečno i češće (%)
1	Poljska	93,4
2	Italija	87,5
3	Hrvatska	73,6
4	Slovenija	70,3
5	Slovačka	65,1
6	Austrija	59,5
7	Bosna i Hercegovina	50,1
	Mađarska	46,6
8	Kosovo	41,7
	Srbija	21,4
9	Češka	21,4
	Makedonija	18,0
10	Crna Gora	12,4

Tablica 2 pokazuje da se slika vjerske prakse ne podudara u potpunosti sa slikom pripadnosti vjerskoj zajednici, odnosno da slika trinaest promatranih zemalja postaje »razmrvljenija« jer smo dobili čak devet podgrupa. Vjerska je praksa najviša u Poljskoj, Italiji i na Kosovu, a najniža ponovno u Češkoj. Sve zemlje, naravno, imaju niže postotke redovite vjerske prakse nego što je to razina pripadnosti, ali razlika je zamjetna u Makedoniji (čak 68 postotnih bodova!), Austriji (53,7 postotnih bodova), Srbiji (47,9 postotnih bodova). Najmanja je razlika, zanimljivo, u Poljskoj (22,7 postotnih bodova) te Češkoj (15,7 postotnih bodova), najreligioznijoj i najmanje religioznoj zemlji. Također, razlike u vjerskoj praksi nije moguće konzistentno objasniti različitim konfesionalnim tradicijama jer se u različitim skupinama grupiraju zemlje posve različite konfesionalne tradicije.

Prema Tablici 3, a prema sjećanjima ispitanika kada su imali dvanaest godina, vjerska praksa izgledala je bitno drukčije. Najviša je bila u Poljskoj, Italiji, Hrvat-

skoj i Sloveniji, a najniža, ako uzmemo kriterij 50 posto, u Crnoj Gori, Makedoniji, Češkoj, Srbiji, Kosovu, Mađarskoj te Bosni i Hercegovini. Ovdje vidimo zanimljiv pomak Kosova te Makedonije prema višoj religioznoj praksi u usporedbi s onom kada su ispitanici imali dvanaest godina, te s druge strane kod Slovenije drastičan pad vjerske prakse (44,9 postotnih bodova), a zamjetan i kod Austrije, Mađarske, Hrvatske i Italije (raspon od 30,5 postotnih bodova kod Austrije do 37,5 kod Italije). Gledano iz drugog kuta, može se i zaključiti da se vjerska praksa smanjila, generalno, kod zemalja koje su imale visoku vjersku praksu dok su njihovi građani bili u dobi od dvanaest godina. S druge strane, ona se povećala kod nekih zemalja koje su imale nižu vjersku praksu, dok je kod Srbije i Crne Gore ostala na približno istoj razini. Povećanje razine vjerske prakse kod Kosova te Makedonije, ali i vrlo malo smanjenje kod Bosne i Hercegovine (-4,9 postotnih bodova) može govoriti o revitalizacijskim trendovima u postkomunizmu, odnosno o značajnom utjecaju religije unutar za svaku zemlju specifičnih, a i vrlo dramatičnih, društvenih događaja. Kod Hrvatske i Slovenije to može govoriti, vrlo zanimljivo, o suprotnom trendu, odnosno o drukčijem obrascu društveno-religijskih obrazaca jer su Hrvatska, a osobito Slovenija, upravo u zalazu komunizma iskusile visok stupanj religioznosti a koji je, između ostaloga, često bio tumačen kao izraz krize komunističkog sustava (Zrinščak, 2004.). Ipak, to treba uzeti samo kao naznake, jer se o religijskim trendovima teško može zaključivati temeljem samo jednog takvog pitanja bez drugih komparativnih podataka.

Vjerovanje u Boga

Dimenzija vjerovanja također je jedna od bitnih sastavnica mjerenja religioznosti. Ona uobičajeno uključuje vjerovanje u Boga, raj, pakao, grijeh, život poslije smrti i sl. Vjerovanje u Boga je u ovom sklopu temeljna odrednica vjerovanja i uobičajeno najrasprostranjenija. No, indikator vjerovanja u Boga govori samo o vjerovanju, ali ne eksplicira dalje o kakvoj je slici Boga, primjerice, riječ.

Tablica 4. Vjerovanje u Boga prema podgrupama

Podgrupa	Vjerovanje u Boga	%
1	Kosovo	99,3
2	Poljska	94,5
	Bosna i Hercegovina	93,4
3	Makedonija	87,3
4	Hrvatska	85,8
	Srbija	84,5
	Italija	84,3
	Crna Gora	84,2
5	Slovačka	73,9
	Austrija	72,2
6	Mađarska	67,4
7	Slovenija	62,3
8	Češka	29,1

Iz prezentirane tablice podgrupa i postotaka vidljivo je da su krajnosti na ovom kontinuumu Kosovo s gotovo 100 postotnim vjerovanjem u Boga te Češka u kojoj u Boga vjeruje ispod trećine populacije. Inače, osim Češke, Slovenije i Mađarske, u ostalim zemljama, ako uzmemo u obzir varijaciju uzorka, u Boga vjeruje više od tri četvrtine populacije. U većini zemalja, premda ne u svima, vjerovanje u Boga je na nešto višoj razini nego što je to razina konfesionalne pripadnosti, a u nekim je zemljama ta razlika vrlo velika. U Boga se daleko više vjeruje u Srbiji (+15,6 posto) i Crnoj Gori (+26,2 posto), nego što to sugerira razina konfesionalne identifikacije u tim dvjema zemljama.

Religioznost u užem smislu

Ovisno o teorijskim polazištima i korištenom instrumentariju u istraživanjima, religioznost se može mjeriti na nekoliko načina. Autori projekta *European Values Study* pošli su od stava da je moguće mjeriti nešto što bi se mogli nazvati »religioznost u užem smislu« a sadrži intiman odnos prema svetome. U nekim drugim konceptima mjerenja religioznosti to je uobičajeno sadržano u dimenziji »vjerskog iskustva«. Inače, kao i vjersko znanje, dimenziju vjerskog iskustva teško je mjeriti,

premda se u mnogobrojnim istraživanjima pokazuje kao relativno dobar prediktor religioznosti. Od mogućih indikatora unutar dimenzije religioznosti ovdje prikazujemo molitvu izvan vjerskih obreda te važnost vjere u životu pojedinca.

Tablica 5. Tjedna molitva po podgrupama

Podgrupa	Molitva	Svakodnevno ili više puta tjedno (%)
1	Kosovo	61,1
2	Poljska	57,7
	Italija	55,1
3	Bosna i Hercegovina	47,8
	Slovačka	46,2
	Hrvatska	46,1
4	Makedonija	31,4
	Srbija	29,6
5	Austrija	27,0
	Mađarska	26,7
6	Crna Gora	23,4
7	Slovenija	20,1
8	Češka	13,5

Molitva je svakako jedan od bitnih indikatora religioznosti. Odlazak na vjerske obrede može imati, te uobičajeno ima, i društvenu dimenziju. No, molitva izvan vjerskog obreda intiman je stav vjernika pa prema tome dobro oslikava nečije religiozno raspoloženje. I ovdje se izdvajaju Kosovo i Češka kao zasebni ekstremi. Od ostalih zemalja, ispod trećine populacije tjedno moli u Makedoniji, Srbiji, Austriji, Mađarskoj, Crnoj Gori i Sloveniji, uz spomenutu Češku. Između 40 posto i 50 posto u Hrvatskoj, Slovačkoj i Bosni i Hercegovini, te preko 50 posto u Italiji i Poljskoj.

Tablica 6. Važnost vjere u životu pojedinca po podgrupama

Podgrupa	Važnost vjere	Važna (%)
1,0	Kosovo	91,1
2,0	Bosna i Hercegovina	81,5
	Makedonija	80,8
	Crna Gora	77,9
3,0	Italija	75,7
	Poljska	75,3
	Srbija	74,4
	Hrvatska	72,0
4,0	Slovačka	55,8
5,0	Austrija	47,3
6,0	Mađarska	41,9
	Slovenija	39,6
7,0	Češka	18,6

Za sliku religioznosti značajna je varijabla koja propituje koliko je vjera važna u životu pojedinca. Kako vidimo, i ovdje se Kosovo i Češka izdvajaju kao zasebne podgrupe na krajevima kontinuuma. No, vjera je vrlo važna ljudima i u zemljama bivše Jugoslavije, koji ovdje formiraju drugu podgrupu: Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora. Barem za neke od njih (npr. Crna Gora) to se ne bi dalo predvidjeti temeljem drugih indikatora religijske slike. Sljedeću podgrupu čine dominantno katoličke zemlje (Italija, Poljska i Hrvatska), ali i jedna dominantno pravoslavna zemlja (Srbija). Za ostale je zemlje njihova pozicija manje izazovna, ili je barem (kod Austrije) sukladna drugim pokazateljima, osim pokazatelja konfesionalne identifikacije.

Povjerenje u Crkvu

Tablica 7. Povjerenje u Crkvu po podgrupama

Podgrupa	Povjerenje u Crkvu	Veliko i veoma veliko (%)
1	Kosovo	88,0
2	Makedonija	76,3
3	Italija	67,3
	Poljska	65,2
3 i 4	Crna Gora	63,4
5	Srbija	60,7
	Bosna i Hercegovina	59,4
6	Slovačka	56,1
	Hrvatska	53,4
7	Slovenija	49,3
8	Mađarska	43,0
9	Austrija	36,3
10	Češka	19,9

Povjerenje u Crkvu jedna je od standardnih varijabla kojim se mjeri »javna uloga Crkve«. Dakle, mjeri se koliko se drži da Crkva može, u javnom diskursu, značajno pridonijeti nekoj javnoj raspravi, legitimirati određene stavove i prakse. To je također varijabla koja je za nas vrlo bitna budući da upravo želimo vidjeti postoji li i kakav je mogući utjecaj religioznosti na političke stavove. Iz Tablice 7 vidimo isti trend koji je već naznačen u prethodnim tablicama: Kosovo i Češka izdvajaju se na krajevima kontinuuma kao zemlje u kojima građani imaju najviše, odnosno najmanje povjerenja. Visoko povjerenje u Crkvu imaju i Makedonci te Talijani i Poljaci. S donje strane kontinuuma nalaze se, uz Čehe, Austrijanci, Mađari i Slovenci. Hrvati su, a kako je već sugerirano, bliži nepovjerenju no povjerenju u Crkvu, i u tome u Hrvatskoj postoji razlika spram niza ostalih indikatora religioznosti.

Sintetizirana religioznost u promatranim zemljama

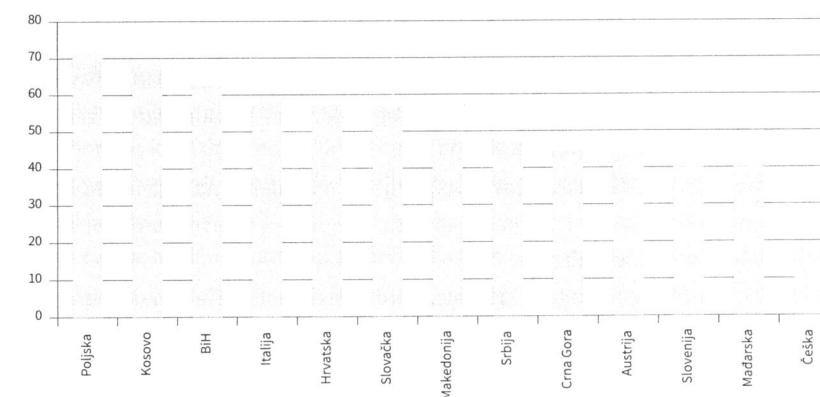
U dosadašnjim smo tablicama dali kratku sliku religioznosti u promatranim zemljama. U ovom dijelu sažimljemo rezultate sintezom religioznosti koja na ja-

sniji način može dati sliku stanja religioznosti u tim društvima. Budući da je ovdje riječ o različitim skalama i mjerenjima, pokušali smo napraviti procjenu pozicioniranja zemalja u pogledu religioznosti. U tu svrhu dihotomizirali smo sljedeće varijable religioznosti:

1. Pripadnost vjerskoj zajednici: ne – da
2. Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme? manje od mjesečno – mjesečno i češće
3. Vjerovanje u Boga: ne – da
4. Učestalost molitve izvan vjerskih obreda: manje od tjedno – više puta tjedno i dnevno
5. Važnost Boga u životu ispitanika: nije važan (1–5) – važan (6–10)
6. Povjerenje u Crkvu: nema (1–2) – ima (3–4)
7. Crkva adekvatno odgovara na moralne probleme i potrebe pojedinca: ne – da
8. Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života: ne – da
9. Crkva adekvatno odgovara na duhovne potrebe ljudi: ne – da
10. Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas: ne – da.

Te smo varijable sumirali te dobili opći pokazatelj religioznosti u promatranim zemljama, prikazan u Grafikonu 2.

Grafikon 2: Sintetizirana religioznost u trinaest zemalja

Rezultati, zapravo, reproduciraju sličnu sliku koji smo dobili iz tablica podgrupa, ali je ona sada prikazana u jednom grafikonu koji dobro pozicionira zemlje temeljem niza pokazatelja. Zemlje najviše razine religioznosti su Poljska, Kosovo i BiH. Visoko religiozne su Italija, Hrvatska, Slovačka. Slijede Makedonija, Srbija, Crna Gora i Austrija. Zemlje niže razine religioznosti su Slovenija i Mađarska, dok je Češka Republika zemlja vrlo niske razine religioznosti.

RELIGIJA I POLITIKA

Kao što je već naglašeno, odnos religije i politike jedna je od bitnih tema sociologije religije u postkomunizmu, a potaknuta ponajviše povratkom religije na javnu društvenu scenu. U Hrvatskoj, te drugim zemljama bivše Jugoslavije, taj je odnos posebice bio aktualiziran procesima raspada Jugoslavije kao višenacionalne i višekonfesionalne tvorevine. Ovdje ostavljamo po strani pitanje uloge religije na societalnoj razini ili, kako se to uobičajeno izriče, propitivanje integracijskih i dezintegracijskih funkcija religije u društvu. U ovom poglavlju fokusiramo, na individualnoj razini, odnos religioznosti i političkih stavova, kao i razlike koje se u tom pogledu pojavljuju među pojedinim zemljama. Premda je riječ o samo o jednom aspektu javne uloge religije, upravo su društveno-politički individualni stavovi, a koji mogu biti oblikovani i religijskim stavovima i ponašanjima, jedan od bitnih čimbenika religijsko-društvene dinamike u određenom društvu. Osobito nas zanima, a kako je precizirano u hipotezama, razlikuju li se u tom pogledu zemlje zahvaćene ratom / turbulentnim društvenim procesima od ostalih zemalja u kojima je već uočen vrlo diferenciran odnos religioznosti i političkih stavova.

U analizi suodnosa religioznosti i političkog djelovanja u promatranim zemljama, uzeli smo u obzir nekoliko varijabla.

Prediktorski sklop čini devet varijabla, a riječ je o varijablama koje mjere nekoliko dimenzija religioznosti: religijska praksa, religioznost u užem smislu, vjerovanje u Boga, javna uloga Crkve.

1. Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?
2. Vjerovanje u Boga
3. Učestalost molitve izvan vjerskih obreda
4. Važnost Boga u životu ispitanika
5. Povjerenje u Crkvu

6. Crkva adekvatno odgovara na moralne probleme i potrebe pojedinca
7. Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života
8. Crkva adekvatno odgovara na duhovne potrebe ljudi
9. Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas.

Kriterijske varijable čini niz stavova u području demokracije i politike:

1. Imati moćnog vođu koji se ne osvrće na vladu i na izbore
2. Imati stručnjake, a ne vladu, koji bi donosili odluke prema tome što oni ocjenjuju kao najbolje za državu
3. Imati vojsku koja vlada državom
4. Imati demokratski politički sustav
5. Demokracija može imati problema, ali bolja je od bilo kojega drugog političkog sustava
6. U demokraciji gospodarski sustav loše funkcionira
7. Demokracija je neodlučna i stvara razmirice
8. Demokracije nisu dobre za održavanje reda
9. Ponosan sam što sam građanin Hrvatske (druge zemlje).

U obradi podataka koristili smo se regresijskom analizom i u obzir smo uzeli samo one rezultate gdje nam religioznost tumači više od 5 posto kriterija.

Dobiveni rezultati pokazuju da religioznost, propitivanja na ovoj razini, slabo utječe na promatrane životne prakse u svim zemljama. Ipak, mogu se uočiti neke pravilnosti i indikativni trendovi. Prije svega, od devet promatranih varijabla na njih četiri religioznost nema nikakav ili potpuno irelevantan učinak. To su: želja da se ima stručnjake a ne vladu, koji bi donosili odluke prema tome što oni ocjenjuju kao najbolje za državu; mišljenje da u demokraciji gospodarski sustav loše funkcionira; ideja da je dobro imati demokratski sustav, te da demokracije možda imaju problema, ali da su bolje od bilo kojega drugog političkog sustava. Dakle, za te prakse moglo bi se reći da su povezane s nekim drugim praksama i sustavima, a ne s religioznošću. Ispitanici ih prihvaćaju ili odbijaju bez obzira na svoju religioznost. Tu bi se moglo uzeti u obzir tumačenje kako je na sceni funkcionalna diferencijacija koja odvaja sferu religioznosti od praksa povezanih s političkim djelovanjem i opredjeljivanjem, i to upravo na razini životnih praksa vezanih uz političko djelovanje. S druge strane, od promatranih trinaest zemalja za Češku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju i Mađarsku nismo dobili nikakve značajne povezanosti s obzirom na religioznost. To znači da, s obzirom na promatrane

kriterije i odabrani prediktorski sklop, na konkretno političko djelovanje utječu neke druge varijable, a ne religioznost. U nastavku prikazujemo rezultate za zemlje i kriterijske varijable gdje je uočen utjecaj religioznosti.

Tablica 8: Kriterij: Imati moćnog vođu koji se ne osvrće na vladu i izbore i religioznost

Zemlja	R ²	Prediktori	Smjer	β
Austrija	,052	Vjerovanje u Boga	+	,147
		Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života	+	,141
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,078
BiH	,059	Važnost Boga u životu ispitanika	+	,110
		Povjerenje u Crkvu	+	,148
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,109
		Crkva adekvatno odgovara na moralne probleme i potrebe pojedinca	-	-,141
Kosovo	,159	Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	-	-,117
		Učestalost molitve izvan vjerskih obreda	-	-,208
		Važnost Boga u životu ispitanika	-	-,181
		Povjerenje u Crkvu	+	,164

U pogledu ideje da je *dobro imati moćnog vođu koji se ne osvrće na vladu i izbore* značajnu povezanost s prediktorskim sklopom religioznosti na razini 5 posto dobivamo u Austriji, Bosni i Hercegovini te Kosovu. U Austriji koeficijent multiple korelacije R² iznosi 0,052. To znači da naš prediktorski sklop tumači 5,2 posto varijance kriterija, odnosno, da je tako postavljenim prediktorskim sklopom religioznosti protumačeno 5,2 posto razloga iz kojih Austrijanci drže da je dobro imati moćnog vođu koji se ne osvrće na vladu i izbore. To podržava više onih Austrijanaca koji više vjeruju u Boga, češće drže da Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života i socijalne probleme u Austriji. Druga zemlja koja na razini većoj od 5 posto pokazuje povezanost religioznosti i ideje da je dobro imati moćnog vođu je Bosna i Hercegovina, gdje je R² = 0,059. S tom se idejom više slažu oni koji više vjeruju u Boga, kojima je Bog važniji u životu, imaju više povjerenja u Crkvu te drže da njihova Crkva/vjerska zajednica adekvatno odgovara na socijalne probleme u Bosni i Hercegovini, ali ne i moralne. Treća zemlja u kojoj je zabilježena značajna korelacija na naznačenoj razini jest Kosovo. Na Kosovu je objašnjeno 15,9 posto varijance te varijable, što je već relativno značajna razina povezanosti. S idejom da je važno imati moćnog vođu više se slažu oni koji imaju veće povjerenje u Crkvu/vjersku zajednicu, koji rjeđe odlaze na vjerske obrede,

rjeđe mole te im Bog manje znači u životu. Moglo bi se reći oni svoju vjeru uzimaju više kulturalno no intimno vjerski.

Tablica 9: Kriterij: Imati vojsku koja vlada državom i religioznost.

Zemlja	R ²	Prediktori	Smjer	β
Austrija	,144	Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	+	,126
		Vjerovanje u Boga	+	,198
		Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života	+	,208
BiH		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,122
		Važnost Boga u životu ispitanika	-	,302
		Važnost Boga u životu ispitanika	+	,144
		Povjerenje u Crkvu	+	,193
Kosovo	,067	Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,152
		Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	+	109
		Učestalost molitve izvan vjerskih obreda	+	,085
		Važnost Boga u životu ispitanika	+	,071
Slovačka	,076	Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,101
		Povjerenje u Crkvu	-	,084
		Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	+	,170
		Vjerovanje u Boga	+	,257
		Povjerenje u Crkvu	+	,115
		Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života	+	,171
		Učestalost molitve izvan vjerskih obreda	-	-,227
		Važnost Boga u životu ispitanika	-	-,213

Ideja da je *dobro imati vojsku koja vlada državom* povezana je s religioznošću u četirima zemljama: Austriji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Slovačkoj. Najveća je povezanost zabilježena u Austriji. Tu je korištenim prediktorskim sklopom protumačeno 14,4 posto varijance. S tom se idejom više slažu oni koji češće odlaze na vjerske obrede, vjeruju u Boga i drže da Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života i socijalne probleme u Austriji, no s druge strane Bog im je manje važan u životu. U Slovačkoj je protumačeno 7,6 posto varijance, a s tom se idejom više slažu oni koji češće idu na misu, pokazuju višu razinu vjerovanja u Boga, povjerenja u Crkvu i drže da Crkva daje adekvatne odgovore na probleme obiteljskog života. S druge strane, negativno su korelirane varijable učestalost molitve izvan vjerskih obreda i važnost Boga u životu ispitanika. Dakle, oni koji Crkvu više vide kao tradicionalnu instituciju no oni kojima je vjera važna u životu. Na Kosovu je

koeficijent multiple determinacije 0,067. S tom idejom na Kosovu se više slažu oni koji češće odlaze na vjerske obrede, češće mole, Bog im je važniji u životu, drže da njihova vjerska zajednica adekvatno odgovara na socijalne probleme na Kosovu, no u nju baš i nemaju previše povjerenja. U Bosni i Hercegovini imamo 7,1 posto protumačene varijance. S tom se idejom više slažu oni koji imaju više povjerenja u Crkvu, kojima je Bog važniji u životu i koji drže da Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u Bosni i Hercegovini.

Tablica 10: Kriterij: Demokracija može imati probleme, ali bolja je od bilo kojeg drugog političkog sustava i religioznost

Zemlja	R ²	Prediktori	Smjer	β
Kosovo	,055	Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	+	,069
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,193
		Povjerenje u Crkvu	-	-,105

Sa stavom da *demokracija može imati probleme, ali je bolja od bilo kojega drugog političkog sustava* dobili smo značajnu povezanost samo na Kosovu, gdje je protumačeno 5,5 posto varijance. S tom se idejom slažu oni koji češće odlaze na vjerske obrede, drže da vjerska zajednica daje adekvatne odgovore na socijalne probleme na Kosovu, ali ne pokazuju previše povjerenja u nju.

Tablica 11: Kriterij: Demokracija je neodlučna i stvara razmirice

Zemlja	R ²	Prediktori	Smjer	β
Kosovo	,065	Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	-	-,130
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	-	-,171
		Povjerenje u Crkvu	+	,092

I kod stava da je *demokracija neodlučna i da stvara razmirice* dobili smo samo Kosovo kao zemlju u kojoj se religijski sklop pokazuje značajno povezan s tom idejom. Protumačeno je 6,5 posto varijance. S tom se idejom više slažu oni koji imaju više povjerenja u vjersku zajednicu, koji rjeđe idu na vjerske obrede te koji rjeđe drže da njihova vjerska zajednica daje adekvatne odgovore na socijalne probleme na Kosovu. Imajući u vidu ta dva nalaza na Kosovu, moglo bi se reći da demokraciju relativno više podržavaju oni koji češće idu na vjerske obrede, ali pokazuju i kritičnost prema vjerskoj zajednici.

Tablica 12: Kriterij: Demokracije nisu dobre za održavanje reda i religioznost

Zemlja	R ²	Prediktori	Smjer	β
BiH	,050	Učestalost molitve izvan vjerskih obreda.	+	,121
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,211
		Povjerenje u Crkvu	+	,084
Kosovo	,065	Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života	-	-,144
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	-	-,181

Stav da *demokracije nisu dobre za održavanje reda* značajno je povezan s religioznošću, na promatranoj razini, na Kosovu te Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini, gdje je protumačeno 5 posto varijance, tu ideju relativno više podržavaju oni koji češće mole izvan vjerskih obreda te drže da njihova Crkva/vjerska zajednica adekvatno odgovara na socijalne probleme. Na Kosovu, gdje je protumačeno 6,5 posto varijance, s tom se idejom više slažu oni koji pokazuju veće povjerenje u vjersku zajednicu, ali drže da ona ne odgovara adekvatno na probleme obiteljskog života i socijalne probleme.

Tablica 13: Kriterij: Ponosan sam što sam građanin Hrvatske (druge zemlje)

Zemlja	R ²	Prediktori	Smjer	β
Hrvatska	,80	Važnost Boga u životu ispitanika	+	,183
		Povjerenje u Crkvu	+	,149
		Crkva adekvatno odgovara na duhovne potrebe ljudi	+	,068
Italija	,093	Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,064
		Važnost Boga u životu ispitanika	+	,147
		Povjerenje u Crkvu	+	,121
BiH	,065	Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,104
		Važnost Boga u životu ispitanika	+	,250
		Crkva adekvatno odgovara na duhovne potrebe ljudi	+	,074
Kosovo	,091	Crkva adekvatno odgovara na moralne probleme i potrebe pojedinca	-	-,174
		Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme?	-	-,101
		Učestalost molitve izvan vjerskih obreda	-	-,102
Poljska	,072	Učestalost molitve izvan vjerskih obreda	+	,233
		Crkva adekvatno odgovara na socijalne probleme u našoj zemlji danas	+	,206
		Važnost Boga u životu ispitanika	+	,102
Poljska	,072	Povjerenje u Crkvu	+	,146
		Crkva adekvatno odgovara na probleme obiteljskog života	+	,086

Osjećaj ponosa što je netko građanin neke zemlje relativno je češće povezan s religioznošću i to u više zemalja. Povezanost nije visoka, kao ni u drugim slučajevima, no dobivena je u pet od trinaest promatranih zemalja. U Italiji, u kojoj je protumačeno 9,3 posto varijance, situacija je relativno čista. Ponosnijima što su Talijani osjećaju se oni kojima je Bog važniji u životu, koji imaju više povjerenja u Crkvu i drže da ona adekvatno odgovara na socijalne probleme u Italiji. Na Kosovu, gdje je protumačeno 9,1 posto varijance, više ponosa što su građani Kosova pokazuju oni koji češće mole izvan vjerskih obreda i drže da njihova vjerska zajednica adekvatno odgovara na socijalne probleme u zemlji. U Hrvatskoj, u kojoj je protumačeno 8 posto varijance, više ponosa što su građani Hrvatske pokazuju oni kojima je Bog važniji u životu, koji imaju više povjerenja u Crkvu i drže da ona adekvatno odgovara na duhovne i socijalne probleme u Hrvatskoj. U Poljskoj je protumačeno 7,2 posto varijance. Ponosniji što su Poljaci pokazuju se oni kojima je Bog važniji u životu, koji imaju više povjerenja u Crkvu i smatraju da ona adekvatno odgovara na obiteljske probleme u Poljskoj. I na kraju, ponos što su građani Bosne i Hercegovine ($R^2=0,065$) pokazuju oni kojima je Bog važniji u životu, smatraju da njihova vjerska zajednica adekvatno odgovara na duhovne potrebe ljudi, ali ne i na moralne. Istodobno, ponosniji su oni koji rjeđe odlaze na vjerske obrede i rjeđe mole izvan vjerskih obreda.

ZAKLJUČAK

U ovom smo poglavlju analizirali religioznost Hrvatske u komparativnom kontekstu te odnos religije i političkih stavova u trinaest zemalja. Prije svega, na religijskoj razini dali smo pregled osnovnih religijskih pokazatelja u trinaest promatranih zemalja. Dobiveni rezultati pokazuju da možemo lučiti nekoliko grupa zemalja s obzirom na religioznost. Poljska, Kosovo i Bosna i Hercegovina zemlje su najviše religioznosti. U visoko religiozne zemlje, prema tim mjerenjima, spadale bi Italija, Hrvatska i Slovačka. Kao srednje religiozne zemlje lučimo Makedoniju, Srbiju, Crnu Goru i Austriju. Mađarska i Slovenija spadale bi u niže religiozne zemlje a Češku nalazimo kao zemlju izrazito niske religioznosti. Alternativno, govoreći u standardnim sociološkim kategorijama, mogli bismo reći da u zemljama prve i druge kategorije: Poljskoj, Kosovu, Bosni i Hercegovini, Italiji, Hrvatskoj i Slovačkoj prevladava religiozna klima i na njih je primjereno primjenjivati modele koji predstavljaju religiozno okruženje, dok zemlje koje su u drugom dijelu kontinuiteta

možemo promatrati kao više ili manje sekularizirane te na njih više primjenjivati model sekularizacije. Iako, ako gledamo trendove, vidimo da neke zemlje koje su još uvijek visoko religiozne, poput Hrvatske ili Slovačke, pokazuju znakove koji bi mogli dovesti do pada religioznosti u budućnosti, dok neke zemlje koje trenutno možemo gledati kao više sekularizirane no religiozne, pokazuju znakove stabilizacije religioznosti. Također, važno je naglasiti da u svim zemljama, ali u nekim izrazitije, postoji »nesklad« u promatranim varijablama. Primjerice, pozicija Hrvatske varira od druge podgrupe od njih šest (konfesionalna identifikacija) do čak šeste od njih deset (povjerenje u Crkvu).

U pogledu povezanosti religioznosti i političkog djelovanja postavili smo dvije hipoteze:

H1 – Nema jednoznačnog odnosa utjecaja religioznosti na političko djelovanje, tj. u tome nema bitne razlike između zemalja više i niže razine religioznosti.

H2 – Zemlje zahvaćene ratom / turbulentnim društvenim procesima imat će višu razinu utjecaja religioznosti na političko djelovanje od ostalih zemalja.

Možemo reći da je prva hipoteza potvrđena. Naime, utjecaj religioznosti na političko djelovanje, barem ono koje smo propitivali, pokazao se općenito slab i nekonzistentan. Postoji, ali u promatranim zemljama evidentno nije glavni pokretač društvenih i političkih zbivanja, a što može biti i dobar pokazatelj kontroverzi o položaju religije na javnoj društvenoj sceni, o čemu postoje vrlo različiti stavovi među populacijom. U gotovo pola zemalja nije dobivena nikakva značajna povezanost odabranog prediktorskog sklopa s kriterijima. U šest zemalja, Makedoniji, Crnoj Gori, Srbiji, Sloveniji, Mađarskoj i Češkoj, nije dobivena nikakva povezanost religioznosti i političkog djelovanja čak ni na razini od 5 posto objašnjenja varijance. S druge strane, tamo gdje je i dobivena povezanost ona je premala da bismo mogli donijeti određeni čvršći zaključak. Zanimljivo je, kao poticaj daljnjim istraživanjima, primijetiti da su zemlje u kojima se ne pojavljuje povezanost religioznosti i politike jednim dijelom pretežno pravoslavne a različite razine religioznosti (Makedonija, Crna Gora i Srbija), odnosno najmanje religiozne zemlje (Mađarska, Slovenija i Češka).

S obzirom na drugu hipotezu, onu koja se odnosi na povezanost religioznosti i političkog djelovanja u zemljama značajnije pogođenih ratom i uopće turbulentnim društvenim procesima, ona je djelomično potvrđena. Naime, dobili smo značajnu i najčešću povezanost prediktorskog sklopa religioznosti i političkog djelovanja upravo kod Kosova te Bosne i Hercegovine. Iz te je perspektive naša hipoteza potvrđena, jer je u ostalim zemljama dobivena značajna povezanost samo

s jednom varijablom kriterija političkog djelovanja (osim kod Austrije s dvije). No, ponovno valja naglasiti činjenicu dominantne konfesionalne identifikacije. Kosovo je dominantno islamska zemlja, a Bosna i Hercegovina je miješana zemlja sa značajnom prisutnošću islama. Mi nismo kontrolirali koliki je utjecaj islama na povezanost religije i političkog djelovanja a koliki je utjecaj ratnih zbivanja. Svakako, možemo konstatirati da barem u blagoj, ali značajnoj formi postoji i to je dobra osnova za daljnja promišljanja i istraživanja.

Konačno, rezultati provedene analize nalažu oprez pri olakom zaključivanju o utjecaju religije na političke stavove, barem na individualnoj razini. Činjenica simboličke, identitetske ili tradicionalno-legitimacijske funkcije religije u pojedinom društvu nije dobra podloga zaključivanja o religiji kao neupitnom akteru društveno-političkih zbivanja, niti revitalizacija može biti dominantan okvir interpretacije religije u postkomunističkim zemljama, barem ne za većinu njih, pa tako ni onih visoke razine religioznosti. Naravno, naši su zaključci ograničeni tipom provedene analize, ali ona nesumnjivo potvrđuje da diferenciranost toga utjecaja, kao i velika razlika u religijskoj slici promatranih zemalja, ostaju izazovom daljnjih analiza u sociologiji religije.

L I T E R A T U R A

- Ančić, B. (2011). What do We Want from Religion? Religiosity and Social Expectations in Central and Eastern Europe. In A. Máté-Tóth & C. Rughinis (Eds.), *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe* (pp. 151–167). Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- Ančić, B. & Zrinščak, S. (2012). Religion in Central European Societies: Its Social Roles and People's Expectations. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 5(1), 21–38.
- Anić, R. J. (2011). *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Baloban, J. i Črpić, G. (2005). Brak – institucija od koje se očekuje, a u koju se ne ulaže. Brak u napetosti između ideala i zbilje. U J. Baloban (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (str. 115–144). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Baloban, S. i Črpić, G. (2005). Moral u tranzicijskoj Hrvatskoj. U J. Baloban (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (str. 233–255). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Blagojević, M. (2009a). Revitalizacija religije i religioznost u Srbiji: Stvarnosti ili mit? *Filozofija i društvo*, 20(2), 97–117.

- Blagojević, M. (2009b). Empirical (Re)Evaluation of Revitalization of Orthodox Christianity. In D. Gavrilović (Ed.), *Revitalization of Religion. Theoretical and Comparative Approaches* (pp. 65–70). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Blagojević, M. (2011). Aktualna religioznost građana Srbije. U A. Mladenović (ur.), *Religioznost u Srbiji 2010: istraživanje religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija* (str. 43–72). Beograd: HKC, Centar za evropske integracije, Fondacija Konrad Adenauer.
- Blagojević, M. (2013). Orthodox Religiousness at the End of the First Decade of the 21st Century. In B. Đ. Dragoljub (Ed.), *On Religion in the Balkans* (pp. 73–82). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead. Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Cifrić, I. (2000). Percepcija nekih odnosa crkve i države i uloga crkve i religije u društvu. *Sociologija sela*, supplement, 38(1–2)(147–148), 227–269.
- Cipriani, R. (1988). *La religione diffusa. Teoria e prassi*. Roma: Borla.
- Črpić, G., Biščan, Ž. i Aračić, P. (2005). Nove (i stare) uloge žena i muškaraca u suvremenoj Europi. U J. Baloban (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (str. 207–232). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Črpić, G. i Zrinščak, S. (2005). Između identiteta i svakodnevnog života. Religioznost u hrvatskom društvu iz europske komparativne perspektive. U J. Baloban (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (str. 45–83). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Črpić, G. i Zrinščak, S. (2010). Dinamičnost u stabilnosti: Religioznost u Hrvatskoj 1999. i 2008. godine. *Društvena istraživanja*, 19(1–2)(105–106), 3–27.
- Djordjević, D. B. (2009). Religiousness of Serbs at the Beginning of the 21st Century. In D. Gavrilović (Ed.), *Revitalization of Religion. Theoretical and Comparative Approaches* (pp. 57–64). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Državni zavod za statistiku (2012). *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine*. Dostupno na mrežnim stranicama Državnog zavoda za statistiku: <http://www.dzs.hr/>.
- Đorđević, D. B. (Ed.) (2013). *On Religion in the Balkans*. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Gavrilović, D. (Ed.) (2009). *Revitalization of Religion. Theoretical and Comparative Approaches*. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Jukić, J. (1994). Društvo, rat i religija. *Društvena istraživanja*, 3(10–11)(2–3), 165–189.
- Jukić, J. (1999). Religijske integracije i uloga pomirenja. U I. Grubišić i S. Zrinščak (ur.), *Religija i integracija* (str. 59–79). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Marinović Jerolimov, D. (1995). Višedimenzionalni pristup u istraživanju religioznosti: smjernice za istraživanja u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 4(6), 837–850.
- Marinović Jerolimov, D. (1999). Religijske promjene u Hrvatskoj od 1989. do 1996. godine. U I. Grubišić i S. Zrinščak (ur.), *Religija i integracija* (str. 187–203). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Marinović Jerolimov, D. (2000). Religijske promjene u tranzicijskim uvjetima u Hrvatskoj: promjene u dimenzijama religijske identifikacije i prakse. *Sociologija sela*, supplement, 38(1–2)(147–148), 43–80.
- Marinović Jerolimov, D. (2001). Religious Changes in Croatia: Some empirical data from 1972, 1982 and 1999 in the Zagreb Region. U I. Borowik & M. Tomka (Eds.), *Religion and Social Change in Post-Communist Europe* (pp. 163–180). Krakow: Zakład Wydawniczy »Nomos«.

- Marinović Jerolimov, D. (2002). Religioznost, nereligioznost i neke vrijednosti mladih. U V. Ilišin i F. Radin (ur.), *Mladi uoči trećeg milenija* (str. 79–124). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu – Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Markešić, I. (2008). Jesu li religija i rat dvije odvojene društvene zbiljnosti? *Nova pri-sutnost*, 6(2), 185–202.
- Mojzes, P. (1994). *Yugoslavian Inferno. Ethnoreligious warfare in the Balkans*. New York: Continuum.
- Müller, O. (2009). Religiosity in Central and Eastern Europe: Results from the PCE 2000 Survey in Comparison. In G. Pickel & O. Müller (Eds.), *Church and Religion in Contemporary Europe. Results from Empirical and Comparative Research* (pp. 65–88). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Nikodem, K., Aračić, P. i Džinić, I. (2010). Važnost braka i obitelji u hrvatskom društvu. Analiza osnovnih pokazatelja u razdoblju od 1999. do 2008. godine. *Bogoslovska smotra*, 80(2), 623–642.
- Nikodem, K. (2010). Religija i obitelj; Utjecaj kršćanskog identiteta na percepciju odnosa roditelja i djece. *Socijalna ekologija*, 19(2), 173–192.
- Nikodem, K. (2012). Religiosity and Marriage/Family Attitudes in Croatia. In G. Pickel & K. Sammet (Eds.), *Transformations of Religiosity: Religion and Religiosity in Eastern Europe 1989 – 2010* (pp. 175–196). Wiesbaden: Springer VS.
- Nikodem, K. & Zrinščak, S. (2012). Croatia's Religious Story: The Coexistence of Institutionalized and Individual Religiosity. In D. Pollack, O. Müller & G. Pickel (Eds.), *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe* (pp. 207–227). Farnham: Ashgate.
- Pace, E. (2009). *Zašto religije ulaze u rat?* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Perica, V. (2000). *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Pickel, G. (2009). Secularization as an European Fate? Results from the Church and Religion in an Enlarged Europe Project 2006. In G. Pickel & O. Müller (Eds.), *Church and Religion in Contemporary Europe. Results from Empirical and Comparative Research* (pp. 89–122). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Pickel, G. (2011). Contextual Secularization. Theoretical Thoughts and Empirical Implications. *RASCEE – Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 3–20.
- Pickel, G., Pollack, D. & Müller, O. (2012). Differentiated Secularization in Europe: Comparative Results. In D. Pollack, O. Müller & G. Pickel (Eds.), *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe* (pp. 229–255). Farnham, Burlington: Ashgate.
- Ramet, S. P. (1998). *Nihil Obstat: Religion, Politics and Social Change in East Central Europe and Russia*. Durham, London: Duke University Press.
- Ramet, S. P. (2014). *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe. Challenges since 1989*. Palgrave Macmillan.
- Sekulić, D. (2011). Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena. *Politička misao*, 48(3), 35–64.
- Sells, M. (2003). Crosses of Blood: Sacred Spaces, Religion, and Violence in Bosnia-Herzegovina. *Sociology of Religion*, 64(3), 309–331.
- Velikonja, M. (2003). *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station Texas A & M University Press.
- Vrcan, S. (1994). The War in ex-Yugoslavia and Religion. *Social Compass*, 41(3), 413–422.
- Vrcan, S. (1999). Religija i integracija – upitan ili neupitan odnos? U I. Grubišić i S. Zrinščak (ur.), *Religija i integracija* (str. 29–55), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Vrcan, S. (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Dalmatinska akcija.
- Wohlrab-Sahr, M. (2011). »Forced« Secularity? On the Appropriation of Repressive Secularization. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 63–77.
- Zrinščak, S. (1999). Church and State in New Social Circumstances. The Croatian Story. In I. Borowik (Ed.), *Church-State Relations in Central and Eastern Europe* (pp. 119–135). Krakow: Nomos.
- Zrinščak, S. (2002). Rôles, attentes et conflits: la religion et les Eglises dans les sociétés en transition. *Social Compass*, 49(4), 509–521.
- Zrinščak, S. (2004). Generations and Atheism: Patterns of Response to Communist Rule Among Different Generations and Countries. *Social Compass*, 51(2), 221–234.
- Zrinščak, S. (2006). Anonymous Believers as a Sociological Challenge: Religions and Religious Changes in Post-Yugoslav States. In I. Borowik (Ed.), *Religions, Churches and Religiosity in Post-Communist Europe* (pp. 68–80). Krakow: Nomos.
- Zrinščak, S. (2007). Religion and Values. In S. P. Ramet & D. Matić (Eds.), *Democratic Transition in Croatia* (pp. 137–159). College Station Texas A & M University Press.
- Zrinščak, S. (2008). Što je religija i čemu religija: sociološki pristup. *Bogoslovska smotra*, 78(1), 25–37.
- Zrinščak, S. (2013). Religion and Society in Bosnia and Herzegovina. In O. Listhaug & S. P. Ramet (Eds.), *Bosnia-Herzegovina since Dayton. Civic and uncivic values* (pp. 183–204). Ravenna: Angelo Logo Editore.